

Ska du ha ett fikon?

Underförståddheter och persuasiva strukturer i
"Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton"

Examinator:

Per-Anders Borius

Författare:

Tommy Bruhn

Handledare:

Sara Santesson

Innehållsförteckning

1 Inledning.....	3
1.1 Syfte.....	3
1.2 Frågeställning.....	3
2 Teoretiska utgångspunkter.....	4
2.1 Satir som social handling.....	5
2.2 Satirens retoriska funktioner.....	6
2.3 Vad är en underförståddhet?.....	7
2.4 Förståelse och rekonstruktion.....	8
2.5 Kopplingen till satir.....	9
2.6 Bildmässiga figurer.....	10
2.7 Pragmatiska figurer.....	10
2.8 Ironi.....	11
2.9 Sammanfattning.....	12
3 Tillvägagångssätt.....	13
3.1 Analysmodeller.....	13
4 Analys.....	16
4.1.1 Scenen: Samhällets två sidor.....	16
4.1.2 Scenen: Jul.....	17
4.1.3 Scenen: Anakronismer.....	18
4.2.1 Agent: Karl-Bertil Jonsson, protagonisten.....	19
4.2.2 Agent: Tyko Jonsson, antagonisten.....	20
4.2.3 Passiv Agent: Posten som synekdoke.....	21
4.3 Syfte: Den laglösa rättvisans princip.....	21
4.4 Medel: Postrån eller protest?.....	21
4.5 Handlingen: Omfördelning.....	22
4.6 Analys av de pentadset som uppstår i verket.....	23
5 Slutsats.....	25
5.1 Berättelsens argumenterande element.....	25
5.2 Retoriska strategier för meningsskapande.....	26
6 Diskussion.....	28
7 Referenser.....	29
Bilaga: Pentadset.....	30

1 Inledning

Ibland får man höra att någonting man sagt varit "det finaste jag hört sedan jag konfirmerades". Den ironiska upplysningen "han har nog luktat på glöggen" har glidit genom luften på en och annan fest. Tage Danielssons berättelse "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton" har rotat sig djupt i vårt kulturella medvetande. Det förefaller mig en smula märkligt att denna saga har fått det genomslag den fått och överlevt såpass länge som den gjort. Den har starkt kritiserats för sin politiska agenda och sina problematiska ställningstaganden, mot bakgrund av att den drygt 20 minuter långa filmatiseringen har visats årligen på julafton sedan 1975 så gör det den än mer intressant som studieobjekt.

Jag misstänker att berättelsens fortsatta popularitet inte enbart kan förklaras som drivet av nostalgi hos de som minns den tid den skrevs i. Inte heller helt och hållet genom sitt budskap, sitt humoristiska anslag eller sitt traditionella värde. Dess genomslagskraft kan inte heller helt förklaras genom dess retoriska strukturer, men det är min övertygelse att dessa är en viktig del i hur vi mottagit verkets mening och hur vi uppfattar dess betydelse. Därför har jag valt att studera denna berättelse utifrån ett retoriskt perspektiv.

Tage Danielsson är en framstående person inom den svenska efterkrigstidens kulturliv. Hans enorma korpus bjuder på allt från korta dikter till långfilmer. Vissa av hans satiriska texter har fortfarande visat sig vara aktuella, bl a spreds hans "Monolog om sannolikhet" via Youtube i samband med kärnkraftshaveriet i Fukushima under Mars 2011. Samhällskritiken var central för hans författarskap och det är satiren han blivit närmast förknippad med. Inom det svenska retorikämnet förekommer ibland Danielsson som ett exempel på en framstående retoriker, varför jag kan tycka att det är något märkligt att en större studie av hans författarskap ur en retorisk synvinkel ännu inte finns. I denna uppsats hade detta varit en alltför stor ansats och därför har jag valt att avgränsa mig till hans kanske mest kända verk.

1.1 Syfte

Syftet med denna studie är att försöka blottlägga de underliggande meningsskapande strukturerna i "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton", för att ge en förklaring till dess genomslagskraft ur ett retoriskt perspektiv. Liksom i många andra satiriska verk fungerar argumentationen i denna artefakt i regel implicit och därför blir symboliken central i denna uppsats. Det är min förhoppning att denna studie kan ge ett litet bidrag till förståelsen för satirens och berättandets retorik i allmänhet, kunskapen om Danielssons författarskap, samt förståelsen för underförstådd argumentation och meningsskapande.

1.2 Frågeställning

* Hur konstruerar Danielssons språkval, användande av retoriska stilfigurer, verbal och visuell symbolik en argumenterande berättelse?

* Hur leder dessa kommunikativa val mottagarens tolkning av de underförstådda budskapen?

2 Teoretiska utgångspunkter

Traditionellt sett har satiren ansetts vara en litterär genre, men i modern tid har såväl musik som konst, pseudovetenskapliga texter och prisutdelningsceremonier¹ ansetts vara satir. I litteraturvetenskapligt inriktade källor definieras satiren traditionellt som "a highly rhetorical, and moral art"² samtidigt som dess status som litterär genre problematiserats av samtida retoriker och litteraturvetare vilka menar att satiren bör betraktas som ett konstnärligt tillvägagångssätt snarare än en genre i traditionell mening³, då satirens formspråk och behandling av innehåll är mycket brett och samtidigt oberoende av medium.

För att förstå satiren kan det för denna uppsats vara gynnsamt att se den som en retorisk genre. Enligt den aristoteliska uppdelning av talakter i tre generella *genus* skulle satiren i regel kunna anses vara en *epideiktisk* handling (*genus demonstrativum*) genom sitt vanliga drag av en *uppvisande/värderande* form.

Den moderna retoriska genreläran började utvecklas efter Edwin Blacks och Lloyd F. Bitzers arbeten om förhållandet kring den retoriska situationen på 1960-talet.⁴ För Bitzer innehåller en retorisk situation begränsningar genom det retoriska problemet (*exigence*), Publiken (*audience*) och ytterligare kontextuella faktorer (*constraints*) vilket ställer krav på hur en kommunikationshandling utförs. Genom detta blir kommunikationshandlingen definierbar utifrån situationella, form- och innehållsmässiga egenskaper, det är dessa mönster som utgör en retorisk genre.

Carolyn R. Miller framställer genrer som en social kommunikationshandling.⁵ Hon menar att genre snarare kan förstås utifrån sin pragmatiska effekt än sin form och sitt innehåll. Härigenom vänder hon sig emot synen på en språkhandling som en *reaktion* på en retorisk situation, vilket är den utgångspunkt hos Bitzer som mött starkast kritik. Hon placerar i stället genren som en typifierad handling där avsändaren *definierar* en situation och därigenom konstruerar den socialt, baserat på tidigare erfarenheter om respons i liknande situationer.

Härigenom kan vi förstå *exigence* som ett *objektifierat socialt motiv* snarare än ett materiellt förhållande. Genre för Miller blir i en hierarki av meningsstadier steget mellan den för en språkhandling specifika formen/innehållet och den sociala kontext den verkar inom, med kravet att det skall finnas en pragmatisk funktion hos den. Genren utgörs alltså av typiska fusioner av form, innehåll och pragmatisk funktion som regleras tolkningsmässigt i sin tur av övergripande social kontext såsom politisk scen, religiös sfär etc. och härigenom blir de tre antika genrerna snarare uttryck för detta högre steg av social kontext. Genren är alltså enligt Miller en slags form i vidare mening, en uppsättning normer för tolkning av en språkhandling utifrån dess förhållande till sin kulturella sfär, sociala motiv och sändarens privata intentioner. Om vi ser genre på detta vis blir det enklare att tala om satiren i olika sammanhang. Just satiren är definitivt svår att koppla till en specifik situation eller en specifik typ av missförhållande och därför blir det i mitt tycke mest passande att beskriva den som en social handling. Hädanefter används därför begreppet genre enligt denna definition.

¹ Här kan nämnas exempelvis Sokal-affären och Ig Nobel-priset.

² Dustin Griffin, *Satire - A Critical Reintroduction*. Lexington: University of Kentucky press 1994, s. 1

³ Fredric V. Bogel, *The Difference Satire Makes*. Ithaca: Cornell University press 2001, s. 1, även Griffin 1994, s.1-3

⁴ Sonja K. Foss *Rhetorical Criticism - Exploration and Practice*, Long Grove: Waveland 2009, s.138

⁵ Carolyn R. Miller, *Genre as Social Action*. Quarterly Journal of Speech vol. 70, 1984, s. 151-167.

En enkel definition av satiren är att det är en kommunikationshandling, i regel en längre sammanhängande enhet vars mening fokuserar på en moralisk konflikt.⁶ Denna moraliska konflikt, eller företrädare för den representeras inom verket och kallas för *objekt*. Detta existerar extratextuellt, dvs att *objektet* i all satir finns utanför själva kommunikationshandlingen vilket gör den till ett *exigence*. Detta objekt attackeras av satirikern genom förlöjligande. Ett satiriskt verk är således en kritiskt värderande framställning av sagda objekt, yttligt en *epideiktisk* genre. Den retoriska målsättningen för satiren anses vara vad Bogel benämner "Satiric Correction"; att mottagaren ändrar sin inställning till objektet och att objektet ändrar sig för att vinna social acceptans.⁷ Typiskt för ett satiriskt verk är att berättaren, den *persona* som avsändaren intar är speciell för verket och bör ses som en konstruerad berättarröst avskild från och skapad av författaren själv, dvs mer som en del av själva texten.

Dock blir denna syn på satiren problematisk. Den bjuder in till en tolkning av satiren utifrån en närmast positivistisk syn på objektet, att analyser utgår från förhållandet mellan verket och "verkligheten". En positivistisk syn på verkligheten riskerar i sig självt att göra analysen till en förlängning eller en vederläggning av satiren. Det förefaller mig att ur en retorisk synvinkel så bör vi snarare tolka satiren utifrån en strukturalistisk infallsvinkel, där språkhandlingarna bör ses som *normativt definierande*, dvs att de skapar eller styr synen på den verklighet den framställer snarare än att beskriva den faktiska verkligheten. Dock har kontextkännedom en viktig del i såväl den analytiska processen som i själva mottagarupplevelsen, vilket gör den till en faktor vi inte kan avfärda utan att riskera att hamna i en missvisande, strikt formalistisk analys.

2.1 Satir som social handling

Förhållandet sändare - mottagare - objekt i en satirisk kommunikation kan uppfattas som att sändaren söker identifikation med mottagaren. Sändaren upprättar ett gemensamt avståndstagande till objektet genom att skapa ett textuellt ramverk där åtskillnad kan göras tydlig. Dock är denna distans inte given, satir kan inte ses som en beskrivning av *de facto* missförhållanden utan en förstärkning av osäkra missförhållanden. Satiren söker avslöja och ställa socialt accepterade attityder eller handlingar i nytt ljus. Exemplet är att vi aldrig skulle satirisera en massmördare, då en sådan handling är universellt förkastlig finns inget behov av att skapa ett avstånd till den.

Slutsatsen här är alltså att det satiriska objektet i regel ligger tillräckligt nära sändaren och mottagaren för att det skall uppstå ett behov hos sändaren att skapa en differentiering genom att värdera objektet negativt. Satirens *exigence* blir således ett problem i två led; det finns ett missförhållande och detta åtnjuter en viss mån av social acceptans eller likgiltighet. Målet är alltså att upplösa denna likgiltighet i indignation för att komma åt det grundläggande missförhållandet och detta är den pragmatiska funktionen hos satiren.

För mottagaren blir detta en komplex tolkningsprocess där både den faktiska texten måste tolkas samtidigt som mottagaren försöker förstå sändarens ståndpunkter och mer eller mindre medvetet sitt eget förhållande till

⁶ Bogel 2001, s.1f, Griffin 1994 s.1f

⁷ Bogel 2001, s.3

objektet. Bogel menar att satiren försöker omstöpa ett ambivalent förhållande mellan identifikation och avståndstagande från objektet till ett förhållande av ren division, en syndabocksprocess (*scapegoating*) där objektet blir ett kärl för ett kulturellt tillkortakommande och mottagaren 'renas' genom sitt avståndstagande till dessa tillkortakommanden, vilket kan jämföras med iden om tragedins *Katharsis*. Detta kan ses som dels en socialt omstörtande rörelse, samtidigt som moraliska gränsdragningar av denna typ har en socialt enande funktion.⁸

Dustin Griffin pekar på vad som kan vara ytterligare en viktig funktion hos satiren. Han menar att en av de centrala moraliserande funktionerna hos satiren inte är att befästa avståndstagande mot en viss åsikt eller värdering utan snarare att problematisera implikationerna hos en moralisk ståndpunkt, undersöka motsättningarna mellan två olika värderingar, eller hur en negativ egenskap i vissa sammanhang kan ses som en positiv egenskap.⁹ Såväl Bogel som Griffin grundar sina teorier på främst litteratur från brittiskt 1600- och 1700-tal men det förefaller mig att deras insikter går att applicera på genren i stort, i vart fall inom en västerländsk kontext.

2.2 Satirens retoriska funktioner

Om vi håller det som en förutsättning att satirens målsättning är att förmå mottagaren att ta avstånd från någonting de i utgångsläget accepterar eller ställer sig likgiltiga emot kan upplevelsen för mottagaren kan ibland vara olustig. Dels då det redan existerar en viss identifikation mellan objektet och mottagaren, dels genom att den *persona* satirikern antar har en auktoritetsställning inom verket och inte sällan har en fientlig inställning till objektet. Denna oro uppstår troligtvis genom den för tolkningsprocessen tvungna identifikationen mellan sändare och mottagare. Satiren styr i mångt och mycket mottagarens tolkningsprocess och det perspektiv denne måste anta för att förstå kommunikationshandlingen. Satirer är konstruerade på ett sådant vis att de bjuder in läsaren till att försöka förstå verkets referenser och för att göra detta måste mottagaren anta sändarens perspektiv för att hamna på rätt sida om "Ironins slöja".¹⁰ Tolkas verket som satiriskt blir detta ett implicit godkännande av sändarens ethos och värderingar, utan detta godkännande kan mottagaren inte tolka kommunikationen fullt ut. Satiren har alltså en kraftig retorisk funktion i det att den till sin form inbjuder mottagaren att sträva efter sändarens utgångspunkt.

Här ligger samtidigt en svaghet inom satiren. Jonathan Swift skrev att "[Satire] 'tis but a ball bandied to and fro, and every man carries a racket about him to strike it from himself among the rest of the company".¹¹ Strävan att hålla sig på rätt sida ironins slöja kan göra mottagaren blind för att denne är objektet för satiren, kritiken kan gå över huvudet på sitt tänkta mål. Det verkar finnas en konsensus inom den litteratur jag tagit del av att mottagaren i regel aldrig ser sig själv som en del av det satiriska objektet, vilket kan antas leda till att den retoriska effekten blir svagare.

⁸ Bogel 2001, ss.47, 49, 70f

⁹ Griffin 1994, s.38.

¹⁰ Gerald L. Bruns *Allegory and Satire - A Rhetorical Meditation*. 1979, *New Litterary History* vol. 11 s.128. Även Bogel 2001, s. 27

¹¹ Jonathan Swift *A tale of the tub*. Citerad i Bogel 2001, s. 65.

Satiren är till sin form ofta *mimetisk*, den fungerar generellt genom att härma verkliga förhållningssätt och personer. Vanligt är att det satiriska objektet representeras i en stereotyp, i regel förkroppsligad i en karaktär. Detta gör angreppet indirekt och därigenom enklare för mottagaren att acceptera.¹² Ofta bygger avståndstagandet från det satiriska objektet på vad Bogel kallar *Anti-mimetisk aversion*, vilket innebär att mottagaren tar avstånd från den karaktär som får symbolisera satirens objekt snarare än direkt från objektet.¹³ Detta förhållningssätt till objektet utgör ett tydligt formmässigt drag hos genren. Satiren vilar tungt på att de angrepp den gör är indirekta och att mottagaren leds till en implicit slutsats. För att kunna tolka en satirisk artefakt behöver vi alltså förstå underförståddheterna, vilket i sin tur kräver att mottagaren är mer aktiv i sin tolkningsprocess och strävar efter att anta sändarens perspektiv vilket i teorin är retoriskt effektiva strategier.

2.3 Vad är en underförståddhet?

Att underförstå är att mena utan att säga, att förmedla mening utan att den tydliggörs. Det finns två huvudsakliga skäl för att underförstå information.¹⁴ Det ena är *effektivitetsskålet*, att göra en kommunikationshandling smidigare genom att utelämna delar som knappast behöver uttryckas. Med detta menas information som i sammanhanget kan anses ovidkommande, eller överflödigt för att mottagaren ska kunna tolka kommunikationen. Ett exempel är meningen "klä dig varmt", som kan anses även innehålla den underförstådda informationen "så du inte fryser, det är kallt ute".

Det andra skälet är det *persuasiva* skälet: informationen överförs *implicit* för att undvika att den ifrågasätts. Här finns en funktion hos språket där en sändare genom en språkhandling kan överföra mening utan att den kritiskt reflekteras över av mottagaren. Med detta sagt behöver inte denna information nödvändigtvis underförstås medvetet, våra språkliga system är uppbyggda på ett sådant vis att underförstådd information ibland faller sig naturligt för den som uttalar meningen. Sigrell definierar för underförstådda budskap termen *medvetet* att innefatta "de instanser där sändaren inte med bevarad trovärdighet kan förneka ansvar för underförstått förmedlade ståndpunkter, även om hon inte skulle vara vad vi i vardagslag menar med medveten om att dessa ståndpunkter förmedlats".¹⁵ Detta betyder att logiskt (av det explicit uttryckta) och/eller kontextuellt tvingade uttalade premisser och slutsatser anses vara *medvetet* underförstådda. *Omedvetna* är alltså de slutledningar som inte är tvungna och som en avsändare därför inte kan hållas ansvarig för.

I faktisk kommunikation kan underförståddheter kopplas till filosofen Paul Grice's Kooperationsprincip¹⁶ som stipulerar fyra maximer om klar och effektiv kommunikation; var sanningsenlig, säg inte mer eller mindre än vad som krävs, var relevant samt tala klarspråk. Dessa maximer beskriver snarare vad sändare och mottagare inom en kommunikation förväntar sig än vad som är praxis, men dessa hjälper oss att upptäcka underförståddheter. Om en mening i sin uttalade form bryter mot någon av dessa principer kan det indikera att det finns implicit mening i budskapet.

¹² Bruns 1979, s. 130

¹³ Bogel 2001, s. 52

¹⁴ Anders Sigrell *Att övertyga mellan raderna*, Åstorp: Retorikförlaget 2007. E-bok Hämtad 2011-03-22. s.13-14.

¹⁵ Ibid. s.112, 303.

¹⁶ Wikipedia *Gricean Maxims*, 2011, hämtad 2011-05-13, http://en.wikipedia.org/wiki/Gricean_maxims

I ett entymem, som är en förkortad retorisk *sylogism* där antingen en premiss eller slutsatsen lämnas underförstådd och/eller där leden inte räknas som "sanna" utan sannolika eller används utifrån andra kriterier än formell logisk giltighet finns två typer av underförstådd information som är verksamma. De är å ena sidan *presuppositioner*, vilket är uttalade antaganden om vad som bör anses vara sant för att yttrandet skall framstå som sannolikt, å andra sidan *implikaturer* vilket är en tvungen följd av ett yttrande.¹⁷ Ett exempel är yttrandet "Inflationen måste stoppas för att rädda jobben", i vilket en presupposition är att inflationen existerar och att den ökar. Implikaturen är att inflationen har ett negativt inflytande på arbetsmarknaden. Sändaren insinuerar att presuppositioner och implikaturer borde vara självklara för mottagaren som fyller i dessa i enlighet med kooperationsprincipen. Underförstådda strukturer bildar ett förtroende mellan sändare och mottagare och detta är retoriskt effektivt, även om de underförstådda elementen är kontroversiella.

2.4 Förståelse och rekonstruktion

För att kunna förstå en kommunikationshandling så behöver de delar som inte är direkt uttalade tolkas av mottagaren. Detta kan ske genom en process som kallas *logisk supplerings*¹⁸, att logiskt tvingade presuppositioner och implikaturer läggs till av mottagaren. En annan typ av underförstådd information, som inte logiskt kan fastställas utifrån yttrandets struktur behöver tolkas genom *kontextuell supplerings*, där information från yttrandets sammanhang påverkar meningsskapandet. Dessa processer sker omedvetet i ett faktiskt samtal. Ytterligare en typ av underförstådd information existerar, den *icke-bokstavliga explicita* informationen. Med detta avses den betydelse som ett språkligt tecken konventionellt har i ett visst sammanhang. Att meningen "de står redan och väntar på oss" har betydelsen "vi har bråttom" är en explicit men icke-bokstavlig underförståddhet.

För att kunna analysera underförstådd kommunikation behöver vi *rekonstruera* dessa tankeprocesser. Detta innebär att de implicita elementen i en kommunikationshandling görs explicita, dvs formuleras uttryckligen för att visa hur ett uttalande skapar mening.

Det kan dock tänkas lätt att lägga till information som inte finns där, samtidigt som det kan vara svårt att visa hur man kommit fram till den mening man tillskriver ett yttrande. För detta ändamål föreslår Sigrell användandet av så kallat *logiskt minimum* och *pragmatiskt optimum*.¹⁹ Logiskt minimum innebär att meningen rekonstrueras genom det minsta möjliga tillägget för att yttrandet ska få ett logiskt sammanhang, den kortaste vägen till en fullständig mening. Detta blir i regel långt från tillräckligt för att utreda vad en person faktiskt menar. Kontextuell information som exempelvis kommunikationshandlingens genre, medium och sändarens *ethos* är mycket relevant då det påverkar hur ett uttalande tolkas och därför bör rekonstruktion ske utifrån ett *pragmatiskt optimum*. Detta betyder att rekonstruktionen sker genom att *logiskt minimum* utvecklas med kontexten i beaktande så att det på ett adekvat sätt beskriver meningen med den underförstådda informationen, utan att tillskriva sändaren åsikter eller ståndpunkter den inte kan hållas ansvarig för.

¹⁷ Sigrell 2007, s. 285f

¹⁸ *ibid.* s. 299f

¹⁹ *ibid.* s.102f. Sigrell hämtar dessa termer från den holländska pragmadialektiska skolbildningen.

2.5 Kopplingen till satir

Implicit meningsskapande är ett av de viktigaste elementen i satiren som genre, där satirikern konstruerar en moraliserande vision av något missförhållande på ett indirekt vis. Detta klingar igen hos Sigrells beskrivning av underförstådd budskapsförmedling på ett kommunikativt plan: "Sändaren visar upp råmaterial till en möjlig världsbild och låter mottagaren själv dra slutsatserna och ta ansvar för dem".²⁰ Han identifierar några retoriska strategier som ligger bakom valet av en implicit budskapsförmedling. Underförstådd budskapsförmedling kan dölja premisser som mottagaren kanske inte hade godtagit om de var tydligt uttryckta. Detta är ett sätt att leda mottagaren att godkänna argumentation utifrån premisser de kanske inte uppfattar som sanna. Dessutom kan det vara ett sätt för avsändaren att undvika en konflikt runt dessa premisser, om en tanke som är kontroversiell lämnas underförstådd så kommer den i regel inte bli omdiskuterad. Detta har även stilmässiga skäl, ju mer innehåll en formulering presenterar desto effektivare kan den anses vara rent språkligt.²¹

Dessa "luckor" i kommunikationen fungerar mottagaraktiverande. Mottagaren blir delaktig i konstruktionen av mening, vilket gör det enklare för mottagaren att ta till sig budskapet då detta konstrueras med stöd av det som mottagaren redan tror sig veta. Chaïm Perelman omtalar argumentationens mål som "att till slutsatserna överföra det gillande som premisserna åtnjuter"²², och om en premiss redan är en integrerad del av mottagarens världsuppfattning eller framställs som självklar kan denna process anses enklare. Detta gäller även slutsatser, implicita eller förutsedda om vi får tro Aristoteles.²³ Jag vill mena att det kan anses gälla satiriska texter generellt då dessa inte sällan har en centripetal karaktär i sin argumentation, dvs att budskapen skapas genom det textuella sammanhanget snarare än som i fallet med centrifugal argumentation där texten utgår från ett entymem som central punkt. Denna funktion bjuder in mottagaren till rätt sida av "ironins slöja" och skapar en identifikation mellan sändaren och mottagaren. Det är underförståddheterna som skapar behovet hos mottagaren att godkänna sändarens auktoritet för att förstå det ofta underhållande verk den försöker ta del av fullt ut.

Satiren präglas av en stark konvention av referentialitet och intertextualitet, det vill säga att den hänvisar till verkligheten eller andra artefakter. Om vi nu håller för sanning att satir har som sin målsättning att skapa socialt avståndstagande från företeelser som i utgångsläget är accepterade befinner sig avsändaren i en position där ett direkt angrepp kan antas ha en sämre verkan på sin publik, kanske till och med förkastas då det står i strid med människors världsuppfattning. Det satiriska angreppet döljs för att förmildra dess skarpa kritik och göra det enklare att acceptera, samt försvåra direkta svar. För att åstadkomma detta använder satirikern ett antal retoriska tankefigurer (*troper*). Bland dessa har jag valt att lyfta fram ett fåtal som är av vikt för denna uppsats. Detta är inte på något vis en uttömmande lista eller definition av dessa figurer.

²⁰ Sigrell 2007 s. 391.

²¹ *ibid.* s. 308-309

²² Chaïm Perelman *Retorikens imperium*, Stockholm: Brutus Östlings förlag symposion 2004, s. 49

²³ Aristoteles *Rhetoric* 1004b, 2004, hämtad 2011-05-13 från <http://www2.iastate.edu/~honey1/Rhetoric/rhet2-23.html#1400b>

2.6 Bildmässiga figurer

En vanligt förekommande bildmässig figur är *metaforen*. Kortfattat kan metaforen förklaras som ett utbyte av en term för att den avsedda termen, *sakledet* (*tema, tenor*) skall uppfattas genom sin likhet med den använda termen, *bildledet* (*foros, vehikel*). I denna figur bildar *bildledet* mening genom de attribut den delar med temat och i tolkningen av metaforen ingår konnotationer från de båda leden. Ta till exempel begreppet "vargagrין", som är en metafor för ett skadeglatt leende. I detta fall överförs konnotationer från vår uppfattning om "varg" till uppfattningen av det beskrivna leendet, vilket ger det en känsla av blodtörst och hån.

Metonymin är liksom metaforen ett utbyte av ett begrepp, men utbytet sker genom att sak- och bildled associeras till varandra, snarare än liknas vid varandra. Denna association kan ske genom ett orsakssamband, rumslig närhet eller liknande. Funktionen hos metonymin är inte att visa likheterna mellan tema och foros. Metonymin fungerar mer som en symbol där likheten tas för given och meningen placeras utanför själva ordet i texten. I meningen "Guldlaget får ny coach" är termen "guldlaget" en metonymi; den refererar till ett idrottslag utifrån deras bedrift. Detta är dock inte informationsfokus i meningen, det är att laget har fått en ny coach. Att laget är just ett "guldlag" innehåller presuppositionen att laget tidigare vunnit någonting, underförstått som sanning.²⁴

När en metonymi konstrueras genom delen för helheten eller helheten för delen kallas den *synekdoke*, för vilket den centrala associationen är inklusivitet. Genom synekdoke kan exempelvis en persons egenskaper associeras till en grupp denne tillhör och vice versa. Ett klassiskt exempel är att kalla landslaget för "vi", för att vidga en eventuell idrottsbedrift till att gälla hela befolkningen. Denna trop är även vanligt förekommande i visuell retorik.²⁵ Ett exempel är hur ett foto av ett havererat, snötäckt persontåg blir en synekdoke för problemen som upplevs inom det statliga järnvägsnätet. *Metaforen, metonymin och synekdoeken klassas som bildmässiga figurer*. Gemensamt för dessa är att valet av betecknare, dvs det språkliga tecknet (ord, bild, ljud etc.) styr tolkningen av det betecknade, det som avses.

2.7 Pragmatiska figurer

Två för satiren viktiga tankefigurer är *allegorin* och *allusionen* bygger båda på ett underförstått budskapsförmedlande genom att de refererar till någonting utanför texten. *Allusionen* kan ses som en anspelning på någonting som en dikt, ett musikstycke, ett uttalande eller ett fenomen.²⁶ Den har funktionen att locka konnotationer från det som *alluderas* till för att bilda mening runt uttrycket. Dessa anspelningar kan ha en persuasiv funktion genom att anspela på ett positivt mål, vilket skall få mottagaren att associera uttalandet till någonting denne har en positiv attityd till. De kan också användas negativt eller för att förtäta ett uttryck, som exempelvis repliken "Deliver me from Swedish furniture"²⁷, där allusionen till IKEA söker förstärka ett avståndstagande från ett liv delvis definierat av massproducerade möbler.

²⁴ Sigrell 2007 s.190ff

²⁵ Jens Kjeldsen *Retorik idag*, Lund: studentlitteratur 2008, s. 283

²⁶ Lennart Hellspong *Konsten att tala*, Lund: Studentlitteratur 2004, s.144

²⁷ Chuck Palahniuk *Fight Club*, London: Vintage 2006 s.46

Allegorin kan förstås som en strukturell metafor, när en hel text byggs upp på ett metaforiskt vis. En allegori har ett direkt uttryck i miljö, karaktärer och händelser men kan läsas i två plan där det direkta symboliserar förhållanden utanför texten. Med andra ord så är en allegori en omskrivning av en händelse eller ett förhållande som på ytan inte går att knyta an till dessa extratextuella ting. Denna anknytning, allegorins mening måste rekonstrueras av mottagaren med hjälp av kontextuella och textuella ledtrådar. Denna tankefigur vilar alltså tungt på underförstådd budskapsförmedling. Allegorin och allusionen räknas, liksom den nedan följande ironin som *pragmatiska* stilfigurer, de har sin funktion i en kontrastverkan mot någonting extratextuellt.

2.8 Ironi

En vanligt förekommande definition av Ironi är att säga en sak och mena någonting annat, men denna definition är missvisande. Bogel påpekar att ironier snarare är tvetydiga med ett explicit och minst ett implicit led, dvs att säga en sak och mena två saker.²⁸ För Bogel blir ironins mening en tolkningsaktivitet och ironiernas styrka ligger i deras tvetydighet: han menar att hur tydlig den underförstådda meningen än är kan vi aldrig avfärda det explicita uttrycket. Han liknar detta vid att sätta talet pi till ett finit antal decimaler; vårt användande av talet kommer alltid överskuggas av dess faktiska oändlighet trots att vi avgränsat det. Han menar att ironisk tvetydighet varierar från det uppenbara till det oförståeliga och avfärdar därigenom den uppfattning om Ironin som delbar i stabila och instabila ironier, vilken menar att ironier antingen har eller saknar en stabil referent.²⁹ Bogel menar att denna uppdelning är att låtsas att de svåra fallen skulle vara specialfall.

En indikation på att vi har att göra med en ironi kan vara betoningen på orden, en gest, att utsagan inte stämmer med uppfattningen om avsändaren eller kontexten etc. Det är genom denna kontrastverkan som Ironin verkar. Den definition av ironi som Sigrell ger är att en ironi är en utsaga med minst två kontrasterande led där ett är explicit och minst ett är implicit, där i regel det underförstådda ledet framför kritik och det explicita är icke-offensivt.³⁰ Denna kritik kan vara riktad mot mottagaren, sändaren själv, tredje part eller någon företeelse utanför diskursen. En ironi bryter alltid mot en av Grices maximer, och den har alltid ledtrådar till avsedd tolkning i kontexten eller i sändarens och mottagarens gemensamma erfarenheter eller världsuppfattning. Den kan ibland vara en kritisk efterhärming av en förlaga och den förmedlar alltid en attityd eller en värdering.

De två leden samverkar inom ironin till att bilda en enhetlig tolkning, där innehållet i och förhållandet mellan de två leden har inverkan på hur kritiken uppfattas. En ironi kan verka ansiktsbevarande och mildra den kritik som framförs genom att framföra den på ett indirekt sätt. Därför kan användandet av ironier i vissa fall ses som positivt och främjande för kommunikationen.

Kjeldsen erbjuder en kategorisering av ironin på denna glidande skala utifrån sändarens intention.³¹ Bland

²⁸ Bogel 2001, s.67

²⁹ En syn som presenteras i Wayne C. Booth *A Rhetoric of Irony*, Chicago: University of Chicago press 1974.

³⁰ Sigrell 2007, s 206-260.

³¹ Kjeldsen 2008 s. 214f

annat nämner han kategorier som den *kultiverade* ironin, där kritiken framförs artig med syftet att underhålla, samt den *hånfulla* ironin där sändaren söker förlöjliga och blamera objektet. Kjeldsen påpekar även att ironin inte behöver vara verbal, den kan även finnas i kontraster mellan exempelvis ljud och bild i en film, som när en misshandelsscen ackompanjeras av en glättig musikallåt.

2.9 Sammanfattning

Satiren kan alltså ses som en social kommunikationshandling som primärt syftar till att skapa ett avståndstagande från ett helt eller delvis accepterat fenomen, ofta en moralisk fråga. Detta sker i regel genom att satirens *objekt* representeras inom verket på ett indirekt vis genom en symbol, en parodisk framställning och/eller genom ett ironiskt sammanhang. *Objektet* existerar utanför verket men definieras av sändaren genom sin framställning, vilken lockar mottagaren att ta avstånd från *objektet* genom *anti-mimetisk aversion*, vilket leder till att *objektets* representation blir en *syndabock*, ett slags käril för ett moraliskt problem. Detta förutsätter att verket *refererar* till för mottagaren kända förhållanden utanför texten, till det som satiren avhandlar.

Satirens meningsskapande sker indirekt och i regel centripetalt, dvs genom att artefakterna leder fram till en slutsats utifrån framställningens helhet snarare än att det tar avstamp i ett argument. Genrens formspråk gör dess angrepp indirekt genom att använda sig av bildmässiga och pragmatiska figurer som ironi, allegori och allusion vilket leder till att mottagaren aktiveras i en tolkningsprocess. Argumentationen bygger på att *presuppositioner* och *implikaturer* lämnas utsagda för att genom *logisk* och *kontextuell supplerings* tolkas av mottagaren. För att detta ska kunna ske behöver mottagaren sträva efter att tolka verket utifrån sändarens världsuppfattning, för att kunna ta del av det implicita meningsskapandet på rätt sida av "ironins slöja". Detta indirekta argumenterande gör satiren delvis *ansiktsbevarande*, samtidigt som det gör verken svårare att gå i direkt svaromål emot och förhålla sig kritisk till.

3 Tillvägagångssätt

Då "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton" existerar i två separata former som verkar i olika medier, en novell och en filmatisering, har jag valt att studera båda dessa för att bygga mig en uppfattning om verkets natur. Filmatiseringen, som gjordes ett decennium efter det att novellen skrevs skiljer sig från denna på ett antal punkter. Framför allt har vissa partier utelämnats, förändrats eller ersatts med en visuell parafras. Detta presenterar ett visst metodologiskt problem: då jag sett filmatiseringen med novellen färsk i minnet finns en risk att jag bedömer de annorlunda elementen med den bakgrundsinformation om dem jag redan har från novellen. Därför kommer jag att vara tydlig med vilken av de två framställningarna som avses i löptexten. Dock finns här en viss förtjänst i att de visuella, ibland otydliga elementen i filmatiseringen blir lättare att tolka då de i flera fall finns verbaliserade i novellen.

Då de artefakter som är föremål för denna uppsats konstruerar sin argumentation implicit är valet av metod viktigt för att blottlägga de retoriska strukturerna inom den. Rekonstruktionsarbetet blir därför centralt i detta arbete, för att kunna visa på hur Danielsson bygger upp sin argumentation.

Då satiren som genre försöker skapa en syn på objektet blir det viktigt att undersöka hur karaktärer, miljöer och handlingar presenteras inom verket. Det förefaller mig att nyckeln till att förstå den retoriska verkan hos artefakten ligger i hur Danielsson konstruerat "ironins slöja", på vilket sätt den värderar motiv och handlingar, hur den framställer presuppositioner och implikaturer för att se om dessa kan anses retoriskt effektiva eller inte. Därför kommer denna analys att genomföras i två steg. Det första kommer att utreda meningen med olika element i artefakten och deras inbördes förhållanden. Det andra steget blir en rekonstruktion av den argumenterande mening som de olika elementen gemensamt framför.

3.1 Analysmodeller

För att utreda meningen hos de konstituerande elementen i artefakterna har jag valt de analysmodeller som Foss benämner *Metaphor*, *Cluster*, *Pentadic* och *Ideological Criticism*.

Den centrala föresatsen för metaforkritiken är idén att metaforer, hur vi beskriver och omskriver meningar i en kommunikationshandling är argumenterande.³² Språket är ett val och beroende på vilka metaforer vi använder så styr vi synen på den verklighet som beskrivs. Språkvalen blir den "slöja som vi filtrerar den bländande verkligheten genom"³³, och metaforkritiken som metod studerar denna slöja. Metoden går ut på att identifiera de beskrivande bildliga uttrycken som finns inom en text. Dessa uttryck grupperas efter vilka teman de rör och analyseras efter hur de konstruerar synen på dessa teman. Denna metod lämpar sig väl för att analysera de metaforer och metonymier som förekommer inom en artefakt. Detta kan även förlängas till övriga uttryck som allegorier och i viss mån ironier. Denna analysmodell har dock ett par brister. För det första styr modellen fokus på det bildliga språket, vilket riskerar att missa ett antal viktiga språkliga funktioner. Metaforvalen styr naturligtvis synen på ett koncept, men det kan antas att denna syn ytterligare modifieras av

³² Foss 2009, s. 267-274.

³³ Bruns 1979, s. 125f. Min översättning.

andra element i texten. Som metod saknar den även ett sätt att söka vilka koncept som är centrala för sändaren. Vidare lyfter den inte blicken bortom beskrivningen av koncepten till deras vikt inom framställningen, varför jag anser att den måste kompletteras med en klusteranalys.

Klusteranalysen tar avstamp i Kenneth Burkes arbeten om människans motivation och retorikens funktion.³⁴ Den gör anspråk på att avslöja världsbilden hos sändaren, genom att studera de termer med vilka verkligheten beskrivs för att se vilka av verklighetens aspekter som prioriteras i framställningen. Denna tangerar metaforkritiken, men lyfter analysen till andra delar än det bildliga språket och ser vilka element i texten som är centrala för sändaren. Metoden går ut på att identifiera *nyckelterm*er utifrån frekvens och intensitet, det vill säga hur ofta de förekommer eller hur framträdande de är inom artefakten. Viktiga termer kan vara så kallade *guds-* och *djävulstermer*, ultimata begrepp kring ideal som till exempel frihet, rättvisa eller ondska. Modellen studerar hur andra termer knyter an till dessa nyckelterm genom exempelvis närhet, konjunktioner och kausala/korrelerande samband. Dessa termer bildar ett kluster runt en nyckelterm, vilket leder till att den framställda konnotativa meningen hos nyckeltermen blir tydlig. I ett satiriskt verk som bygger på indirekt budskapsförmedling kan denna modell tänkas tydliggöra meningen med verket ytterligare. Vidare så söker dessa klusteranalyser mindre uppenbara konstruktioner av mening i ett verk, någonting som Burke menar är för sändaren omedvetna indikationer om hur meningen ska tolkas.

Båda dessa modeller syftar till att undersöka framställningen av element i texten, men detta riskerar att inte tillräckligt utreda den retoriska verkan och syftena med deras interna förhållanden. Då de artefakter jag skall studera är en satirisk berättelse så blir de interna förhållanden som finns mellan de olika elementen viktiga att känna till för att kunna uttolka deras relevans för verkens mening. Därför kompletteras dessa analysmodeller med pentad-analysen, även den av burkeanskt ursprung som undersöker hur en kommunikationshandlings element samverkar.³⁵

Metoden inom pentad-analysen strukturerar en artefakts element efter ett schema med fem rubriker. *Agent* avser det element som utför en handling. Det kan vara en person eller en institution och i denna kategori definieras agentens roll och personlighet. Agenten utför en *handling (act)*, under denna rubrik definieras vilken handling som utfördes, vad som hände. Handlingen utförs alltid med ett *medel (agency)*, som beskriver hur handlingen genomfördes. Det kan vara ett tal, ett hot, en kraftsamling, en invasion etc. Varje handling har ett *syfte (purpose)*, varför handlingen utfördes. Slutligen utförs alla handlingar inom en kontext som pentadanalysen kallar *scen (scene)*. Denna kategori inbegriper den kontext, bakgrund och arena som de andra delarna verkar inom. Dessa element utgör ett *pentadset*. Elementen rekonstrueras utifrån hur de framställs i texten och för denna rekonstruktion kan vi ta hjälp av de övriga modellerna. Det är alltså hur avsändaren framställer de olika elementen som är av intresse. Dessa jämförs i ett andra steg för att se hur de förhåller sig till varandra, frågan är hur de fem faktorerna framställs påverka varandra. Utifrån denna analys kan vi se hur de fem elementen samverkar för att bilda mening och vad som söks är det dominerande

³⁴ Foss 2009 s. 63-69.

³⁵ Ibid. s. 355-364.

elementet. Detta kan ge insikt om hur framställningen av en händelse kan styra synen på händelsen. Foss föreslår exempelvis att om Scenen är dominant i en pentad så framställs handlingen tvungen av faktuelle omständigheter, vilket ger vid handen att sändaren beskriver handlingen som tvungen av utomstående faktorer och placerar ansvaret på dessa. Då en artefakt ofta innehåller en stort antal möjliga pentadset är det givande att studera ett antal olika kombinationer för att öka insikten om artefaktens mening.

Ingen av dessa modeller är dock speciellt lämpad för att söka blottlägga och klargöra allusioner. Då de artefakter jag skall analysera präglas av satirens konventioner om referentialitet kräver det att jag antar ytterligare en analysmodell som är mer lämpad för att söka dessa funktioner. *Ideological Criticism* är en analysmodell som strävar efter att belysa de värdesystem som är aktiva i en artefakt.³⁶ Det underliggande värdesystemet i en artefakt är dess *ideologi*. Denna är uppbyggd av ett antal värderande presuppositioner, vilka i teorin styr hur mening konstrueras. Om vi tar den kristna tron som ett exempel kan de tio budorden räknas som sådana värderande presuppositioner. Den grundläggande principen i denna analysmodell är att en artefakt innehåller symboler som kan leda till dessa presuppositioner. Målet för ideologisk kritik är alltså att tolka artefakter utifrån de grundläggande "sanningar" som format dem, vilket gör att denna modell i min mening blir passande för att klargöra underförstådda budskap. Metoden genomgår fyra steg. Det första är att lokalisera enheter i texten som kan vittna om dess ideologi. Det kan vara typiska argument, allegorier, metaforer eller en form. Det andra steget tolkar dessa element utifrån deras presuppositioner, implikationer och konnotationer. Dessa begreppskluster analyseras därefter för att se vilka övergripande teman som genomsyrar artefakten, vilka kan ge en aning om deras mening. Det sista steget utvärderar hur ideologin verkar retoriskt inom artefakten, hur den påverkar mottagarens uppfattning av dess innehåll.

Mellan dessa fyra analysmodeller anser jag att det finns goda möjligheter att blottlägga meningsskapandet i "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton". Jag kommer att börja med att utreda beståndsdelarna för att sedan röra mig ut mot helheten. För att tydliggöra berättelsens underliggande entymem kommer jag att använda mig av Stephen Toulmins modell för argumentet.³⁷ Denna innehåller tre obligatoriska och tre fakultativa element. De obligatoriska är antingen explicita eller implicita och förekommer alltid i ett entymem. Dessa är *påstående (claim)*, vilket är den ståndpunkt som sändaren försöker få mottagaren att ansluta sig till. *Grund (data)* avser den information påståendet stöds på, en premis för att påståendet gäller. Slutligen har vi *garant (warrant)* vilket är premissen som sammanbinder grunden med påståendet, det bevis som ligger till hands för att grunden ska stödja påståendet. De fakultativa elementen är *styrkemarkören (qualifier)*, vilket är uttryck som anger graden av sändarens säkerhet att påståendet gäller, t ex ord som "troligtvis" eller "sannolikt" i en text. *Villkoret (rebuttal)* är även det en markör för påståendets gällande. Detta är de villkor som sändaren själv ställer upp. Uttalanden som "'om inte' eller 'om' så gäller påståendet" räknas som villkor. Sista elementet är *understödet (backing)*, vilket är angivna skäl för garantens giltighet. Denna modell kan tydligt visa hur ett entymem är strukturerat och väl lämpat för att tydliggöra implicita delar i det.

³⁶ Foss 2009, s.209-220.

³⁷ Charlotte Jørgensen & Merete Onsberg, *Praktisk Argumentation*, Åstorp: Retorikförlaget 2008.

4 Analys

Novellen³⁸ och dess filmatisering³⁹ berättar om den 14 år gamle Karl-Bertil, som under en jul extraarbetar på postens paketedistributionscentral i Stockholm. Inspirerad av den mytologiska gestalten Robin Hood beslutar sig Karl-Bertil för att ta paket skickade till rika personer och skänka dem som julklappar åt fattiga. Med hjälp av en taxeringskalender sorterar han ut paket till personer med en årsinkomst över 50 000 kr⁴⁰, bland andra hans egen far, vilka han lägger i en säck som han adresserar till sig själv.

På julafton beger sig Karl-Bertil i sin fars tomtekostym ut i stadens slumkvarter och delar ut sina julklappar till mindre bemedlade. Under julaftonkvällen ringer den släkting som skickat paketet till hans far och frågar om det dykt upp, varpå Karl-Bertil erkänner vad han har gjort. Hans far Tyko blir mycket upprörd över att ha blivit bestulen och över sonens brottsliga handling. På juldagen beger sig Tyko och Karl-Bertil till alla de personer som blivit av med paket för att be dessa om ursäkt. Handlingen uppfattas dock av dessa personer som en uteslutande föredömligt god gärning, vilket föranleder att Tyko ändrar sin inställning till sonens förfarande.

Berättelsen framförs som en saga, med ett antal berättartekniska element från sagorna: Den inleds med raden "det var en gång...". Berättaren är ett framträdande element som tilltalar mottagaren direkt ur ett allvetande perspektiv, även om berättaren inte är ett uttalat jag. Detta blir extra tydligt i filmatiseringen där Danielsson själv läst in berättarrösten över bilderna. Han tilltalar publiken med meningar som "nu kanske ni undrar...", vilket ger en känsla av att han just berättar en saga för mottagaren.

Man kan inom artefakterna urskilja tre språkliga tonlägen som Danielsson växlar mellan. Stora delar av texten håller en saklig ton, främst i anknytning till karaktärsbeskrivningar och vissa miljöbeskrivningar. Det är denna sakliga ton som bryter in i dialogen, som är det andra tonläget där karaktärerna talar med sina "egna" röster. Slutligen finns ett antal passager där Danielsson antar en mer pathosladdad ton. Denna ton är som mest framträdande kring Karl-Bertil tankar kring Robin Hood, i beskrivningen av de fattiga och de miljöer de vistas i, samt i passager som rör julen som högtid. Dessa tonlägen växlar ibland abrupt, vilket är som mest tydligt i filmatiseringen där Danielssons röstläge ändras markant mellan olika satser.

Nedan följer resultatet av min analys av de konstituerande elementen i berättelsen. Dessa diskuteras under rubriker hämtade från pentadanalysen, för vilken resultaten tas upp under en egen rubrik.

4.1.1 Scenen: Samhällets två sidor

Ett av de starkast framträdande elementen i berättelsen är beskrivningen av samhället som delat i dikotomin fattig/rik. Redan i de första tre meningarna förekommer ordet "fattig" tre gånger och ordet "rik" en gång, vilket ger en aning om att dessa är viktiga nyckeltermen i texten. Termerna förekommer frekvent i de båda artefakterna och runt dem bildas stora kluster av andra termer och visuella symboler. Vad som målas upp är

³⁸ Tage Danielsson, *Tage Danielssons Paket*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1984 s. 207-216.

³⁹ Tage Danielsson & Per Åhlin, *Sagan om Karl-Bertil Jonssons Julafton*, AB Svenska ord & Pennfilm AB 1975. VHS inspelad från SVT2 2010-12-24

⁴⁰ Detta motsvarar en årsinkomst på 480 000 kr 2010, baserat på penningvärdet 1964 då novellen publicerades. Filmatiseringen från 1975 behåller samma summa, vilket motsvarar nästan 250 000 kr. Den taxeringskalender som visas i bild gäller dock för år 1942. För detta år är motsvarande årsinkomst straxt under en miljon kronor.

en tämligen strängt ekonomiskt segregerad verklighet. De miljöer där personer definierade som "rika" rör sig i är väl upplysta och innehåller en rad symboler för välstånd, av vilka kanske något överraskande julgranen är en av de tydligaste. De fattiga miljöerna har visuellt dämpade färger, de innehåller enkla föremål och personer med håglösa ansiktsuttryck. Detta förstärks av berättarröstens starkt pathosladdade⁴¹ beskrivningar av fattigdom med termer som exempelvis "avsigkomna stackare", "eländig slum" och den laddade oxymoronen⁴² "sorgsen glädjeflicka". Runt nyckeltermen "rik" klustrar mer positiva termer som "frid" och "lycklig".

En intressant passage återfinns i novellen, där Karl-Bertil först antas vara en taxirånare när han beställer en resa till slumkvarteren. Ett kort stycke senare finns formuleringen "Mannen ryckte förskräckt till. Kanske trodde han att han hade att göra med en förklädd hemlig polis". Här förstärks den dualistiska världsbeskrivningen genom hur två karaktärer från olika positioner bemöter samma person med misstro, dock utifrån motsatt syn på vad som är en för dem farlig person.

Ett närvarande tema i berättelsen är alkohol. I förhållande till *rik* är det främst Tyko Jonsson som associeras med alkoholen, medan den är ständigt närvarande i de fattiga miljöerna. Tyko beskrivs som "glöggfryntlig" av berättaren, medan de fattiga ofta beskrivs som *fulla* eller *sorgsna* i närheten av alkohol. De fattigas förhållande till alkoholen framställs alltså som problematisk till skillnad från de rikas. Här uppstår en intressant kontrastverkan, hur samma företeelse fungerar och värderas olika i olika kontext. Alkoholens framträdande position inom berättelsen är antagligen ironiserande över alkoholkulturen, speciellt i förhållande till *julen*. Hanteringen av begreppet kan ses som en allusion till den etablerade synen att missbruksproblematik i regel är någonting som drabbar personer av låg socioekonomisk status. Den kan även tjäna som en identifikation mellan de två grupperna, då alkohol är en term som återfinns i kluster runt både termen *fattig* och *rik*.

De kluster som bildas runt dessa termer är dock inte uteslutande differentierande eller negativa, det förekommer även en del termer som gör dikotomin mindre svartvit. Tidigt etablerar berättaren exempelvis att "det var ingen skam att vara fattig", ordet *medmänniska* vilket är en tämligen välvillig term återfinns vid *rik*. Termen "familj" är dessutom vanlig i båda kluster, dock återfinns "ensam" enbart i anknytning till *fattig*. Dessa formuleringar kan tänkas ha en *ansiktsbevarande* funktion då de gör angreppen mindre kategoriska. De sociala klasserna definieras genom yrkestitlar; rika är direktörer, disponenter, överstinnor etc. och tjänar över 50 000 kr per år. Fattiga är diversearbetare, medellösa, tunnbindare och gattflickor.

4.1.2 Scenen: Jul

Berättelsen utspelar sig under *julen*. Detta är den fond som kontrollerar en stor del av handlingen. Danielsson konstruerar julen som en högtid där klyftorna i samhället blir tydliga och befästs, samtidigt som han konsekvent kontrasterar detta mot klichéartade bilder av julen i de *rika* miljöerna, där det "doppas i grytan", "Alla var snälla och goda ända in i själen" med "tindrande mor- och barnaögon".

Redan i det inledande stycket antar Danielsson en kritisk hållning till denna högtid genom en stegrande och

⁴¹ Med detta avses att tilltalet appellerar till mottagarens känslor. Språket blir mer tydligt värderande och känslösamt.

⁴² En stilfigur där två motsatta eller inkongruenta termer placeras nära varandra i en mening. Silva Rhetoricae *Oxymoron*, hämtad 2011-06-02 <http://rhetoric.byu.edu/Figures/O/oxymoron.htm>

ordrimmande *diazeugma*⁴³, där sysslor vid julen räknas upp: "...blev det som vanligt ett bakande och korvstoppande, ett fejande och putsande..." vilket mynnar ut i den starka slutsatsen att julen gjorde "de rika knösarna till affärsmän ännu rikare och de fattiga satarna till kunder ännu fattigare". Detta förstärks visuellt av en mekanisk tomedocka med famnen full av paket vid vilken det står ett moloket barn med en femöring. Detta stycke har en för berättelsen återkommande form; Danielsson gör på flera ställen stegringar av uppräknande pathosladdad poetisk karaktär som mynnar ut i ett påstående, alltid ur berättarens perspektiv. Ytterligare ett exempel på en sådan stegring som kan anknytas till nyckeltermerna *jul* och *fattig* sker strax efter presentationen av Karl-Bertil, i den scen där han under småtimmarna vandrar hemåt. Där är kontrastverkan den centrala effekten; här ställs en mening rörande *fattig* mot två direkt följande julklichéer, "Vem tänder ett ljus för dem som vandra i mörkret? Dansa kring granen, hoppfarallala. Glädjens högtid" vilket mynnar ut i orden "Kallt lyser julens stjärna på dem som icke hava något hem. Att ta från de rika och ge åt de fattiga". Visuellt ackompanjeras denna sats av transparenta änglar som glatt, närmast hånande dansar efter en *fattig*. Ironin är här mycket tydlig; *kontextuell supplerings* låter oss förstå att glädjen inte gäller alla.

Julen framställs därefter inte som någonting som firas av fattiga, förutom i en strof i novellen där Karl-Bertil möter en familjefar som "vinglade hem full av julglädje", vilket sett mot att denna person sedermera går "tillnyktrat hem till de sina" vittnar om ironisk kritik mot dennes frånvarande och berusning.

En term som återfinns i kluster kring *jul* är TV, som förekommer sex gånger. Den kanske mest talande av dessa är meningen "... den gemensamma känsla av andakt som endast en gammal långfilm på TV kan förutna människor". Tyko uppmanar dessutom sin hustru att hålla tyst, med TV:n som förevändning. I en mening enar den familjen, men i den kontrasterande satsen är den en förevändning att inte umgås med dem. Här finns ironisk kritik riktad emot ett vanligt förhållningssätt till TV:n och dess roll vid julen. Denna ironisering är fortfarande aktuell efter 47 år, vilket kan vara ett litet bidrag till berättelsens fortsatta popularitet.

4.1.3 Scenen: Anakronismer

"Det var en gång en jul för länge sedan, när man fortfarande kunde se fattiga människor gå omkring på gatorna" inleder berättelsen och senare stipulerar Danielsson att handlingen utspelar sig på den tiden man som tonåring fortfarande tyckte det var roligt att tjäna lite pengar själv (enbart novellen) samt det fanns eländiga slumkvarter i huvudstaden. Dessa indirekta tidsangivelser är otydliga och tjänar till att förstärka sagoanslaget, men de har även andra funktioner i texten; stärka Karl-Bertil's *ethos* respektive ironisk kritik mot blundande för samtida segregation. Novellen innehåller nämligen ett antal tidsmarkörer som tjänar som kontraster till de uttalade angivelserna av tid. Det finns en av dessa som tydligt bryter mot *för länge sedan*; referensen till Jean-Paul Sartres självbiografi "Les Mots" i originalutgåva som liksom novellen publicerades 1964. Ytterligare två är TV-apparaten som i Sverige slog igenom under 50-talets andra hälft och en Opel Kapitän som togs ur produktion 1970. Med dessa tecken placerar Danielsson sin berättelse i sin samtid, en

⁴³ Diazeugma är en retorisk figur där ett substantiv styr ett flertal olika verb i en sats. Silva Rhetorica *Diazeugma*, hämtad 2011-05-20 <http://rhetoric.byu.edu/Figures/D/diazeugma.htm>

funktion som kan anses mottagaraktiverande då den direkt indikerar hur ironins slöja faller. Dessa tecken blir textuella ledtrådar till att vi bör tolka *för länge sedan* som en ironi; världen som beskrivs är den egentliga samtiden. Filmatiseringen placerar handlingen under andra världskriget med ett antal framträdande visuella element: Den svenska permissionsuniformen M/1939, affischen "en svensk tiger" (1941) syns i två olika miljöer, gengasbilar, den Nazityska fanan och den ovan nämnda taxeringskalendern från 1942. De enda tidsmarkörer som bryter illusionen om att filmatiseringen utspelar sig under krigsåren är direkt hämtade från novellen. Att utesluta TV-apparaten hade krävt en stor omskrivning av materialet vilket hade lett till att ett antal viktiga poänger hade försvunnit. "Les Mots" behölls troligtvis på grund av sin absurditet i sammanhanget. Detta placerar berättelsen i en svunnen tid, vilket är en tydlig skillnad mot novellen. Det är möjligt att dessa val gjordes för att förstärka sagoformen, eller för att något mildra eventuella protester mot visningen i SVT.

4.2.1 Agent: Karl-Bertil Jonsson, protagonisten

Karl-Bertil framställs som en genuin, närmast naiv idealist. Hans sätt att agera och reagera framställs som rationellt, lugnt, metodiskt och genomtänkt. De termkluster som bildas runt Karl-Bertil innehåller adjektiv som *välartad*, *städad*, *god* och hans föräldrar ser *stolt* på honom.

Karl-Bertil talar och tänker ofta i sentenser och moralfrågor är någonting som spelar en stor roll i hans tankevärld. Talande exempel är repliken "Ett väl utfört arbete ger inre tillfredsställelse och är den grund varpå samhällskroppen vilar", tanken att "ädla syften går före mat här i världen", samt i resonemanget kring att även låta sin egen fars julklapp gå till en fattig. I filmatiseringen nämns faderns paket i förbifarten med den korta sentensen "ingen mannamån, lika för alla" som även förekommer i novellen. Här finns dock en viktig skillnad: i novellen läggs faderns paket till i efterhand av Karl-Bertil medan det i filmatiseringen finns med bland de paket som direkt tas ut till postsäcken. Novellen erbjuder alltså ett byggande av Karl-Bertil's *ethos* med starkare emfas, genom implikaturen att hans samvete kräver en egen uppoffring och ett medvetet motverkande av särbehandling även om denna oavsiktligt uppstod inom hans metods ramar.

Ett ytterligare ideal är Karl-Bertil's aversion mot att ljuga som är tydlig både i novell och filmatisering. I novellen förekommer en passage som beskriver hur Karl-Bertil konstruerar en halvsanning för att slippa ljuga: när han ursäktar sig från middagen med att han måste "tänka på sin postsäck" talas det om hur han tänk på denna formulering länge. Detta förankrar det senare avslöjandet, som föräns av just denna ovilja att ljuga.

Denna blinda idealism, tillsammans med den idoldyrkan av Robin Hood som ingående beskrivs ger en delvis naiv bild av Karl-Bertil. Denna naivitet gör karaktären älskvärd och enklare att förlåta. Danielsson poängterar dessutom ofta hans ålder, karaktären är 14 år gammal och beskrivs som *ung*, *gosse* och *pojke*. Detta kan antas tjäna två retoriska syften: dels att göra protagonisten svårare att kritisera, dels kan man ana en vilja hos Danielsson att beskriva handlingen som naturlig. Pragmatiskt optimum i detta hänseende är att ett barn ser världen utan vuxnas skyggglappar och därför har enklare att uppfatta orättvisor och handla därefter. Detta lägger en ytterligare legitimitet hos handlingen.

Slutligen så framställs Karl-Bertil som oförsiktig i sitt arbete, trots sin höga moral. Han "krossade <...> med en lättad suck den sista i wellpapp inslagna kristallvasen mot Kungl. Postverkets betongvägg". Dessa element kan ha ett flertal meningar. Dels kan det ses som ett etablerande av Karl-Bertilens inställning till egendom, dels som en ironisk pik mot postverkets ibland slarviga hantering. Men det kan innehålla en allusion till hur monotona arbetssysslor kan leda till slarvighet, ett ifrågasättande av lämpligheten av barnarbete eller så är det i Danielssons avsikt enbart en rolig formulering, en ordvits. Detta är ett tydligt exempel på en svårbestämd ironi som Booth skulle kalla en *instabil ironi*⁴⁴, förutsatt att det ens är en avsedd ironi.

4.2.2 Agent: Tyko Jonsson, antagonisten

Karl-Bertilens far Tyko är en av de tydligaste allegoriska enheterna i verket. Danielsson konstruerar honom i ett synekdochiskt förhållande till den kapitalägande samhällsklassen genom att använda klichéer kring hur dess företrädare är; han äger ett varuhus där han "dagligen blev allt förmögnare" och han har en dominant, patriarkal roll inom familjeenheten. Han bör alltså förstås som en symbol för kapitalismen, som både besitter pondus och reell makt.

Det antyds att Tyko saknar moralisk karaktär. Tidigt omtalas "...den stora glittrande stjärnan för 14:50 som han *gratis* tagit med hem från sitt varuhus", vilket antyder att Tyko inte har problem med att dra nytta av sin privilegierade ställning. Senare omtalas att han inte vill "skylta *offentligt* i tjuvnadssammanhang", vilket anger Tykos skam som snarare relaterad till hans anseende än hans moral. Tyko framställs som en humörstyrd, antiintellektuell människa vilket står i bjärt kontrast till Karl-Bertilens rationella framtoning. Han är ömsom gladlynt, ömsom irriterad, generad eller arg. Han tillskrivs epitet som *grym*, *vred* och *glöggfryntlig*.

Innan sonens handling uppdragas uttrycker Tyko ett tydligt ointresse för den julklapp som Karl-Bertil tagit från honom. När denne erkänner sin gärning brusar Tyko upp och fördömer honom genom att argumentera med sin idé om äganderätt. Här finns ett tydligt ironiserande över rationaliteten bakom ägande och lyxkonsumtion, argumentet är inte föremålets nytta utan dess status som ägodel och den indignation som Tyko uttrycker förstärker bilden av ojämlikhet som någonting irrationellt. Den tydliga slutsatsen är att i Tykos världsuppfattning har ägandet ett egenvärde. I denna passage finns dessutom meningen "Tyko Jonsson tillhörde dem som trodde att alla som frivilligt ger bort någonting är kommunister". Detta skulle kunna vara en subtil förankring av Danielssons egna politiska uppfattning, men om min omvärldskunskap inte sviker mig så kan detta snarare tolkas som ett ironiserande över det kalla krigets debattklimat. När Tyko antyder att gärningen är kommunism gör han en mycket vanlig *Skuldöverföring via association*⁴⁵, vilken avslöjas ironiskt av Danielsson och detta styrker bilden av Tyko som irrationell. Detta är antagligen en ironisk kritik mot en rationalitet baserad på fallasi i ett exempel som fortfarande är vanligt förekommande.

⁴⁴ Booth 1972 s.240ff

⁴⁵ En fallasi som bryter mot Grice's maxim om relevans, där motståndarens åsikt liknas vid en avskydd grupp/persons. Kanske vanligast förekommande i kategorin *Reductio ad Hitlerum*, "naziargumentet". Se Fallacyfiles *Guilt by Association*, hämtad 2011-06-02 <http://www.fallacyfiles.org/guiltbya.html>.

4.2.3 Passiv Agent: Posten som synekdoke

Om vi tolkar sagan som en allegori över rådande ojämlikhet i samhället, där sociala grupper ställs mot varandra är statsapparaten ett tema som kan antas närvarande. Jag vill här mena att vi kan tolka Posten som att ha ett synekdotiskt förhållande till staten, dock med förbehållet att denna allegori är såpass otydlig att jag inte vill säga säkert att detta är sändarens intention.

Posten framställs i artefakterna som en institution som anställer skolungdomar att distribuera paket som innehåller *julklappar*. Posten handhar välstånd och de som arbetar där gör sin plikt med "den sömngångaraktiga säkerheten hos ett barn som lärt sig någonting utantill", vilket kan tänkas bära en ironisk kritik att statsapparaten inte reflekterar över sin egen roll. Posten beskrivs som en plats med betongväggar och oxymoronen "stengolvet i fragila avdelningen" kan ha en speciell betydelse i denna tolkning, en subtil ironi om att den ibland i sin struktur skulle motverka sina egna syften. I novellen omnämns "ett av de många hörn på posten där aldrig någon tittar efter om det ligger någonting", vilket i denna tolkning skulle bära ironisk kritik mot dålig transparens alternativt negativa sidor av ett byråkratiskt system. En ledtråd till att detta skulle vara en riktig tolkning ligger i Karl-Bertils *handling*. Han använder sig av systemet för att genomföra sin handling, i det att han nyttjar sin ställning för att komma över paketen och låter posten självt frakta ut säcken till honom.

4.3 Syfte: Den laglösa rättvisans princip

Problematiken med fattigdomen framställs som tydlig för Karl-Bertil. I den scen där han vandrar hem från sitt arbete vid fyra på morgonen kantas hans väg av utstötta människor som är direkta visuella parafrafer av ett stycke i novellens text. Detta förstärks av stycket om julens dubbelhet som läses över bilderna. I början av stycket läses sentensen "att ta från de rika och ge åt de fattiga" reflekterande för att efter det läsas uppmanande i ett förtäta klimatiskt stycke som kan antas representera hur Karl-Bertil inser sin omvärlds orättvisor. Det är dessutom med argument om misär och skillnader mellan fattig och rik som han själv försvarar sin handling, med motiveringen att rika människor är lyckliga även utan de julklappar de berövats.

Det idoliserande förhållandet till karaktären Robin Hood är vad som inspirerar Karl-Bertils handling. Denna allusion fungerar genom att överföra de positiva konnotationerna mottagaren kan tänkas ha från myten till Karl-Bertils handling och befästa hans något naiva världssyn. Syftet framställs alltså som *mimetiskt*, rotat i en pojkes försök att leva upp till sin idol. Allusionen till Robin Hood fungerar vidare som en vaccination mot argument rotade i handlingens brottsliga natur, denna myt behandlar just hur en hjälte tar lagen i egna händer mot orättvisor och legitimerar därigenom handlingen.

4.4 Medel: Postrån eller protest?

Tykos reaktion på och därigenom beskrivning av medlet för handlingen är mycket upprörd. Hans spontana reaktion blir "är du inte klok, pojke?", han talar om risken att Karl-Bertil sätts på anstalt, han använder negativa verb som *stulit* och *tagit*. Han "höll på att kvävas av juliska", "harmades i sitt innersta" och "somnade i vredesmod". Tykos uppfattning framställs vara att *medlet* är kriminellt, den fokuserar på de som har blivit

bestulna; han själv och den sociala grupp han tillhör.

Karl-Bertil framställer handlingens *medel* som ett fall av civil olydnad. Han säger sig vara "beredd att ta sitt straff" vilket är en vanlig föresats vid den typen av politisk aktion. Han är dessutom öppen med handlingen och sina motiv efter att den genomförts. Dock så är han medveten om att det är någonting brottsligt han gör, handlingen omgärdas av hemlighetsmakeri med termer som *smet*, *smög* och *smuggla*. Han erkänner inte före det att han ställs inför ett moraliskt dilemma; Ljuga för sin mor eller ta konsekvenserna av sin handling. Här förstärks hans *ethos* när han visar upp principfasthet och moralisk konsekvens men här blir samtidigt öppenheten med gärningen problematisk. Man kan undra om det var Karl-Bertil's intention att erkänna även om han inte blivit ertappad. Dock är han villig att åka runt och möta de som han stulit från och hjälper även sin far att lokalisera dem genom taxeringskalendern. Till skillnad från Tyko bemöter de övriga bestulna personerna handlingen som någonting positivt, vilket legitimerar den. Ord som *finaste*, *hjalte* och *glädje* finns i dessa kluster. Visuellt i filmatiseringen tilldelas han medalj och får en lång rad andra ömhetsbetygelser. Denna uppskattning stärker ytterligare medlets position som ett fall av civil olydnad: det mottas som en föredömlig gärning till skillnad från ett brott som hade rönt protester.

En viktig del av *medlet* är de julklappar som Karl-Bertil tar och ger. Dessa är i regel antingen statussymboler som *sidenslips*, *servetteringar* och *Sartrebiografen*, och/eller absurda och utan egentlig funktion som *tändstickstavla*, *handmålad porslinstallrik* och *formgivna brevprensar*. Endast en av dessa julklappar har utelämnats i filmatiseringen; en leksakstrumpet. Man kan anta att då denna gåva antagligen skulle ha givits till ett barn så ansågs det vara opassande att ta med den i filmen. I de fall dessa gåvor visas tillsammans med sin fattige mottagare blir de mottagna med stor glädje av dessa fattiga, trots att gåvorna inte är användbara för mottagaren. De arbiträra gåvorna för med sig två huvudsakliga implicita meningar. De kritiserar å ena sidan hur innehållslösa vissa ting är för deras ägare, å andra sidan visar de att de faktiskt kan ha ett värde i andra situationer. Ytterligare en ironisk mening finns i symboliken hos dessa *julklappar*, den kritiserar konsumtionen runt jul såsom ogenomtänkt när de värden som läggs på onödiga ting kan göra reell nytta i "samhällets bottenskikt".

4.5 Handlingen: Omfördelning

Själva handlingen är inte stölden eller givandet av julklapparna. Definitionen av pentadens *act* måste för denna uppsats ses i ljuset från vad som menas utfördes. Då detta verk är en satir kan vi i detta fall anse att själva *handlingen* är en allegori eller alluderar till vad Danielsson ser som det missförhållande som inspirerat verket. Ur denna synvinkel blir handlingen snarare en omfördelning av ekonomiska medel. Karl-Bertil tar från de *rika*, dvs personer som har ett välstånd som överstiger deras behov och ger åt *fattiga*, personer som är i behov av medel. Dock är det svårt att hålla isär värderingar av *medlet* med värderingar av *handlingen* i detta fall vilket försvårar en tydlig distinktion i pentadanalysen, varför några av de punkter som diskuterats ovan även anses påverka framställningen av handlingen. Vissa termer i kluster till handlingen framkommer genom berättaren och de bestulna varav *god*, *glädje* och *fin* är mycket framträdande. Dessa förstärks ytterligare av

den sats av fyra starkt pathosladdade *retoriska frågor*⁴⁶, som ifrågasätter rimligheten i Tykos reaktion på sonens handling när han i filmatiseringen sover framför TV:n. En av dessa är "Om han sett gatflickan Beda Larsson trycka sin randiga sidenslips till sin barm i julnatten, hade icke då hans ögon mjuknat?". I ett stycke refereras till handlingen som en "humanitär julvandring".

Inom artefakterna finns en återkommande allusion som blir mycket tydlig först i slutet av berättelsen med den sista meningen "Karl-Bertils ömma moder fick någonting religiöst i blicken, för det här tilldrog sig på den tiden som julen firades till minne av Kristi födelse". *Julens stjärna, frälsningsarmén, nunnor, välsignad* samt att "*gudfruktigt* slåss med käppar för en rättvis sak", som återfinns i Robin Hood-fantasin är alla indikerande mot den kristna tron. En av de bestulna rika beskriver handlingen som "det finaste jag hört sen jag *konfirmerades*". Visserligen så är julen inom vår kultur präglad av den kristna traditionen, men berättelsens knyter an denna till själva *handlingen*. Detta alluderar till uppfattningen om Jesus som en person som levde bland och hjälpte, visade solidaritet, med fattiga och sjuka vilket anknyts till Karl-Bertil. När "inte ens TV-*julottans* glada budskap <...> kunde göra Tyko Jonssons sinnelag frommare" är det utifrån denna allusion ytterligare ett led i att försvaga dennes *ethos*. Denna allusion byggs alltså upp med subtila symboler genom hela verket, vilket kan antas göra effekten av den sista meningen mycket starkare då den är konsekvent förankrad.

4.6 Analys av de pentadset som uppstår i verket

I dessa artefakter finns ett stort antal verksamma pentadset. Jag har valt att presentera tre av dessa, då de är som mest intressanta för tolkningen av artefakterna. De har konstruerats utifrån element som finns i både filmatiseringen och novellen. Det första har konstruerats utifrån artefakternas centrala handling: Karl-Bertil och hans förfarande, syften och omvärld. De övriga två rör hur Tyko initialt reagerar på sonens handlingar och dennes senare ändrade attityd. Det förstnämnda setet rör hur Danielsson konstruerar verkets huvudsakliga satiriska objekt, det senare har utretts då det innehåller en rad viktiga meningsskapande funktioner.

I det set som konstruerats runt Karl-Bertil finns inget tydligt dominerande element. Själva handlingen hamnar i en hierarkisk kedja i botten där den presenterade synen på den står i direkt relation till medlet. De övriga tre elementen, scen agent och syfte är alla framträdande i framställningen och bildar en komplex meningsskapande väv. Jag uppfattar att scenen, julen och det segregerade samhället utövar ett inflytande på agenten Karl-Bertil, men att det här finns en växelverkan genom att Karl-Bertil i vissa avseende styr tolkningen av världen. *Syftet* har en direkt inverkan på alla andra element i pentaden, dock med en jämbördig växelverkan med agenten.

Alltså kan vi här sluta oss till att Danielsson konstruerat sin berättelse utifrån en världssyn om ett högre ideal om *rättvisa*, ett ideal som uppstår *naturligt* genom de beskrivna orättvisorna som inses och leder till ett självförsakande *agerande* av en person med hög moral. Denna beskrivning kan rekonstrueras i entymematisk form: Världen är orättvis (*grund*), en handling som strävar efter rättvisa är rationell och god (*garant*), därför är

⁴⁶ Lat: Interrogatio, Grek: Erotema. Silva Rhetoricae *Erotema*, Hämtad 2011-06-02
<http://rhetoric.byu.edu/Figures/E/erotema.htm>

rättvisa ett högre ideal vi bör sträva efter (*påstående*). Detta för verket centrala entymem konstrueras Centripetalt och texten innehåller en lång rad *understöd* såsom de överväldigande positiva reaktionerna från fattiga och rika⁴⁷ och allusionerna till Jesus och Robin Hood.⁴⁸ Vidare innehåller texten en rad *styrkemarkörer* som problematiserar detta entymem. Tykos reaktion på handlingen samt Karl-Bertils insikt i att det faktiskt är en brottslig gärning fungerar på detta vis. Dessa styrkemarkörer upplöses dock genom verket, i vilket de mer kan ses som möjliga motargument som dryftas för att i förväg bemöta dessa motargument.

I det set som uppstår kring Tykos direkta reaktion på sonens handlingar framträder *syftet* som den kontrollerande termen. Syftet framställs i texten som en reflexhandling, en känslodrivna reaktion grundad på enoreflekterad ståndpunkt kring ägandeskap. Texten ger emfas åt hur Tyko handlar förhastat genom stycket med de retoriska frågorna samt i kontrasten mot hans uttalade ovilja emot föremålet han blivit bestulen på. Detta *syfte* utlöses av sonens handling och är den lins genom vilken mottagaren leds att tolka Tykos *handling*, fördömandet av sonen, hans *medel* i de svaga argument han ger samt synen på Tyko själv. Här framställs denna syn på ägandet som en grundlös ståndpunkt, denna konstruktion argumenterar emot att ägande skulle ha ett egenvärde vilket genom sin anknytning till antagonisten bör ses som det satiriska objektet.

Slutligen så bildades ett pentadset runt Tykos omvändelse (*handling*) genom hans pilgrimsfärd ut till de andra som blivit bestulna. I denna sektion framställs omvändelsen som ett direkt resultat av hans jämlikars diametralt motsatta reaktioner mot hans egen, vilket därför utgör *medel*. Detta hade kunnat sättas som en del av scenen, men detta hade i min mening varit missvisande om hur verket är konstruerat, scenen är konstant och utgörs av *jul* och det *segregerade samhället* vilket styr de övriga rika bestulnas reaktion. Tykos syfte med resan, att göra bot och bättring för sonens handlande försvinner nästan helt i sammanhanget.

Medlet här ger en antydning om att det här finns en underliggande idé om pragmatism, både utifrån de övriga analysmodellernas tolkning av reaktionerna och *medlets* roll inom pentadanalysen.⁴⁹ Här presenteras synen på handlingen som god utifrån dess resultat snarare än dess genomförande, någonting som Tyko inser genom sina gelikar. Här finns ett par starka persuasiva funktioner, för det första framläggs dessa människors goda vilja som ett bevis för att de sympatiserar med gärningen och förlåter/accepterar att den skett på deras bekostnad. Detta genom dessa personers likgiltighet inför de föremål de berövats. Vidare så bryter denna sekvens Tykos synekdochiska förhållande till överklassen generellt. Han framställs som avvikande snarare än inkluderad och då en stor del av meningen i verket bygger på att mottagaren bygger synen på *rik* utifrån Tyko blir denna dissociation extra kraftfull; de negativa sidor av en kapitalistisk världssyn som Tyko alluderar till förs bort från *rik*, vilket underlättar en identifikation mellan även personer som bekänner sig till denna grupp och avsändaren. I slutscenen stipulerar Tyko, nu omvänd att "vår son är en god och fin människa". Visuellt bryts här den så kallade 4:e väggen: Tyko tar direkt ögonkontakt med tittaren. Detta signalerar att han talar till mottagaren direkt, vilket bryter mot hur karaktärerna tidigare framträtt som inom filmen.

⁴⁷ Fallasin Argumentum ad Populum, att majoritetens tro anförts som sanning. Se t ex Sigrell 2007, S. 418

⁴⁸ Vilket kan ses som en argumentation utifrån *modell*. Se Perelman, 2004 s. 133f

⁴⁹ Foss 2009, s.363

5 Slutsats

Det centrala satiriska objektet i "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton" är alltså den vanemässiga föreställningen om egendom som inte rotar sig i tings bruksvärde utan i tanken att egendom har ett egenvärde. Danielsson framställer ett brytande av detta tankemönster som en god gärning, i det här fallet i form av omfördelningen av överflödigt egendom från rika människor till fattiga. Sagan tar sin utgångspunkt i ett samhälle präglad av ekonomisk segregation och Karl-Bertils handlande beskrivs som en naturlig reaktion på detta. Texten konstruerar denna syn med avstamp i julen som en högtid där konsumtion och gåvor är centrala teman, men där även gemenskap och familjeenheten är viktiga. Bakom detta ligger en grundläggande tanke om rättvisa som inte definieras närmare än att de som har mer än de behöver bör dela med sig till de som inte har vad de behöver. Vi kan alltså sluta oss till att berättelsen är skriven utifrån en socialistisk *ideologi*.

5.1 Berättelsens argumenterande element

Trots att berättelsen delvis innehåller explicit argumenterande från såväl berättaren som karaktärerna så bygger argumentationen i verket på implicita slutsatser mottagaren leds till genom kontraster inom och utanför texten, exempelvis framställningen av Tyko och Karl-Bertil och förhållandet mellan dem. Tyko konstrueras som en parodisk symbol för satirens objekt i ett synekdokeförhållande till kapitalägare, som vi kan anta förkroppsligar den oreflekterade synen på egendom Danielsson vänder sig emot och utgör ytterligare ett satiriskt *objekt*. Tyko framställs som grym, antiintellektuell och med ett flertal självmotsägelser inom verket; han vill inte ha fasters porslininstallrik innan han får reda på att sonen tagit den ifrån honom varpå han direkt brusar upp, han är en rättskaffens man trots att han gratis tar hem dyra julstjärnor från sitt varuhus.

Tykos konstruktion har den retoriska funktionen att de negativa känslor som byggs upp kring Tyko ska överföras via synekdoke till den samhällsgrupp han representerar. Här är den *anti-mimetiska aversionen* en tydligt avsedd effekt: Mottagaren ska ta avstånd från de värderingar Tyko symboliserar genom att ta avstånd från honom som person. Reaktionen från de andra bestulna, som är diametralt motsatt Tykos fungerar som evidens för att detta avståndstagande är den riktiga reaktionen. Tyko blir här den syndabock, *scapegoat* som skapas som kär för avståndstagandet från satirens *objekt*. När mottagaren skrattar åt Tykos självmotsägelser och världssyn får denne utlopp för det problematiska förhållandet mellan dennes egna konsumtion och känslor inför fattigdom. Här finns, som Griffin diskuterar en motsättning mellan två värderingar i framställningen.⁵⁰ Detta förhållande dras genom sagans placering i julmiljö till sin spets då julen i vår kultur är intimt förknippad med såväl konsumtion som omtanke. Danielsson kritiserar detta med ironiserande framställningar av miljöer och sammanhang som mottagaren kan antas identifiera sig med, såsom TV:s roll under julafton och familjens samling. Här bildas en katharsisliknande effekt där mottagaren kan finna utlopp för dessa problematiska känslor genom *scapegoating*.

Karl-Bertil framställs inte som avskärmad från omvärlden som sin far utan uppfattar dess missförhållanden och agerar på dem. Han framställs som en ödmjuk och intelligent person som dock utan närmare reflektion

⁵⁰ Griffin 1994, s.38.

handlar utifrån sin idealistiska övertygelse, då han tänker och talar i vad som närmast är rena sentenser blir han en parodisk framställning. Detta har ett antal viktiga retoriska funktioner: Främst etablerar det för mottagaren att den handling som utförs, att ta från rika och ge åt fattiga är rationell och den givna följden av en god moral. Kontrasten som bildas mot Tyko gör att denne framstår som än mer irrationell och därigenom impliceras att satirens objekt, ägandets egenvärde är någonting som saknar grund. Vidare så är det *ethos* som skapas för Karl-Bertil inte bara ämnat att skänka honom och handlingen trovärdighet, det tjänar också till att dölja problematiken med den brottsliga handlingen. Det kan antas att vi har lättare att förlåta ett barn som handlar överilad utifrån en moral vi kan identifiera oss med, mottagarens uppfattning om handlingen styrs i en pragmatisk vinkel vilket får handlingen att framstå som civil olydnad snarare än kriminalitet, vilket ytterligare stärks av allusioner till mottagarens uppfattning om Robin Hood och Jesus. Här finns också ett viktigt drag av ödmjukhet i texten. Den naivitet som Karl-Bertil uppvisar ifrågasätter delvis berättelsens egen auktoritet⁵¹ i det att naiviteten framställer denna handling som överilad trots rationaliteten bakom den. Även om handlingen framställs som ett positivt exempel på civil olydnad så fungerar naiviteten så att den styr synen på handlingen som snarare ett uttryck för att resurser bör omfördelas än en uppmaning att ta lagen i egna händer.

Mer subtil är den kritik som riktas mot samhällssystemet genom posten som allegori för staten. Om vi antar att detta synekdochiska förhållande är *medvetet* enligt Sigrells definition så implicerar det en syn på statsapparaten som passiv. Karl-Bertil är här en del av systemet som använder den struktur som redan finns genom sin tillgång till *julkapparna* och att posten själva kör ut paketen till honom. Här uppmanar Danielsson implicit individen att bryta mot invanda mönster, förändringen skapas inom systemet på individens initiativ. Detta skulle i denna tolkning snarare uppmana till Karl-Bertil's *handling*, omfördelning av resurser än hans *medel* för denna handling, att handgripligen ta från de rika och ge åt de fattiga.

5.2 Retoriska strategier för meningsskapande

Danielsson antar tre huvudsakliga retoriska strategier för att locka mottagaren till att anta hans perspektiv. På en språklig nivå fyller berättarens direkta tilltal till mottagaren denna funktion. Sagiformen dras här till sin spets i det att den formulerats som att den vänder sig till mottagaren personligen. Detta stärker identifikationen med sändaren då berättaren formulerar sig som att han ser lyssnaren.

Den andra strategin är beskrivningen av fattig, som är konsekvent medlidsamt värderande och kantad av pathosladdade formuleringar. Begreppen *fattig* och *rik* styr uppfattningen om det socialt segregerade samhället som en realitet. Orsaken till hur samhället ser ut etableras främst genom argumenterande med subjektivt värderande uttryck kring dikotomin fattig-rik. Dessa är i Danielssons språkbehandling förklädda genom det faktuelle tonläge han antar vilket blandas upp med ett par kortare passager där pathosargumentationen blir tydlig. Detta anslag döljer de presuppositioner och implikaturer som denna världsbeskrivning för med sig genom att det framställer världsbilden som självklar då valet av adjektiv som modifierar termerna *fattig/rik* uppfattas som deskriptiva, när de i själva verket är värderande. Tonvikten i verket på denna dikotomi implicerar

⁵¹ Någonting som diskuteras mycket kort i Bogel 2001, s.61-62

att det existerar en korrelation mellan dessa två begrepp, vilket förankras i introduktionen med beskrivningen att julen gör de rika rikare och de fattiga fattigare. Novellen är tydligare i sin antydan att den avsedda tolkningen är att den sociala segregationen existerar i Danielssons samtid, då filmatiseringen visuellt placerar berättelsen under andra världskriget.

Slutligen vilar en stor del av meningsskapandet inom verket på tankefigurer som kräver en *kontextuell suppling* från mottagaren. Konstruktionen av artefakternas element bidrar med styrning av tolkningen och deras framträdande allegoriska, alluderande och ironiska element har många syftningar till verkligheten utanför berättelsen. Här lockas mottagaren att anta sändarens perspektiv för att förstå vad denne menar, vilket också i teorin leder till ett godkännande av de implicita element som tankefigurerna bygger på. Dessa tankefigurer är ibland direkta, såsom exempelvis allusionen till Robin Hood eller den ironiska "Tyko Jonsson tillhörde dem som trodde att alla som frivilligt ger bort någonting är kommunister" som bär den implicita meningen att detta är en felaktig tanke. Vad som är mer intressant är hur artefakterna bygger mening kontextuellt, som exempelvis hur ett stort antal element i berättelsen konstruerar Tyko som avskärmad från verkligheten. Denna satiriska struktur gör att verket uppfattas som mindre polemiskt, det har en *ansiktsbevarande* funktion vilken blir tydlig i Tykos slutliga omvändelse samt i Karl-Bertils naivitet. Kritiken blir därigenom mildrad och lättare att acceptera då den inte går i direkt angrepp på ett namngivet mål. Mottagarens slutsatser om verket blir även dennes egna, tolkningen lämnas utsagd för att mottagaren själv aktivt skall delta i meningsskapandet vilket kan göra slutsatserna lättare att *internalisera*⁵², dvs göra till en del av sin egen världsbild.

Sammantaget gör denna struktur att argumentationen blir relativt svår att bemöta av meningsmotståndare. I de fall jag har tagit del av kritiserar den främst som propaganda för en socialistisk politik. Dessa kritiker utgår i regel från en problematisering av *medlet*, att egenmäktigt ta någons egendom och ge den till någon annan. Berättelsen innehåller en vaccination mot denna kritik i sin konstruktion av Tyko då de negativa konnotationer denna karaktär ges anknyts till denna ståndpunkt. Det finns en implikation inbyggd i verket om att denna typ av kritik innebär att identifiera sig med karaktären Tyko, vilket gör att den anti-mimetiska aversionen som byggts upp mot karaktären förs över till dessa kritiker.

⁵² Sigrell 2001, s. 239

6 Diskussion

I denna uppsats har jag visat hur "Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton" implicit argumenterar genom sin beskrivning av världen och karaktärer, deras handlingar, medel och syften, samt hur konstruktionen leder mottagaren att godkänna sändarens auktoritet. I fokus har varit det underförstådda meningsskapande som är karaktäristisk för satiren. De metoder jag har valt anser jag har varit relevanta då de studerar meningsskapande utifrån de mindre uppenbara, eventuellt omedvetna⁵³ språkval och sammanhang som finns inom varje artefakt. Det är min förhoppning att jag genom denna uppsats har bidragit till förståelsen för hur detta kan verka retoriskt inom berättelser i allmänhet och satiren i synnerhet.

Berättelsens seglivade närvaro i vår kultur anser jag delvis kunna hänföras till att det objekt den berör, det problematiska förhållandet mellan värderingar om egendom och solidaritet med behövande människor är ett socialt *exigence* som är ständigt närvarande för människor inom vår kulturella sfär. Vidare så har berättelsen ett humoristiskt anslag och en litterär kvalitet som kan förklara att den visas årligen sedan 1975.

Min infallsvinkel kan dock inte förklara dessa artefakter i sin helhet då jag avgränsat mig till konstruktionen av elementen. En Aristotelisk analys hade troligtvis blottlagt andra retoriska funktioner inom verket, främst hade den kunnat ge en fingervisning om hållbarheten i de argument som framförs. Det är inte långsökt att berättelsens argumentation skulle bygga på fallasier och ett studie av den utifrån ett teoretiskt ramverk om propagandatekniker hade varit givande.

En infallsvinkel hade varit att studera artefakterna utifrån de genrer den alluderar till. Trots att berättelsen kan definieras som satir lånar den formspråk av sagorna, något som Johanna Larsson⁵⁴ diskuterar i sin formalistiska studie av "Sagor för barn över 18 år". Jag tycker mig se tydliga beröringspunkter med andra julsagor i att de ofta behandlar hur en ogin person leds att inse julens mening förlöst genom en naiv persons totala vurm för denna högtid, som är fallet i exempelvis Charles Dickens "En julsaga" och Dr. Seuss' "How the Grinch Stole Christmas". Hur de gemensamma dragen med denna litterära genre verkar, antagligen genom allusion hade varit givande. Jag har av tidsmässiga skäl valt bort att dryfta de kvinnoporträtt som finns i berättelsen, vilka i regel beskriver kvinnor som passiva och reagerande på sin miljö. Att granska berättelsen utifrån ett feministiskt perspektiv hade gett ytterligare insikt i den.

Vidare forskning hade exempelvis kunnat undersöka om mina slutsatser kring retoriska funktioner i artefakterna går att generalisera för Danielssons korpus. Han är en framträdande person i den svenska litteraturen och en populär humorist. Just humorns funktioner i hans författarskap hade varit en för mig intressant infallsvinkel, som jag dock inte haft tiden att närmare studera. Det hade även varit intressant att jämföra lärdomarna från denna uppsats med andra satiriska verk. Möjligen kan detta verk vara ett exempel på en generell retorisk praxis inom den svenska satirtraditionen, eller ett undantag från en eventuell praxis.

⁵³ I vardaglig mening.

⁵⁴ Johanna Larsson *Sagan om Tage Danielssons Sagor för barn över 18 år* Lunds Universitet, 2011. Hämtad 2011-05-02 från <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOid=1833904&fileOid=1833905> Hon diskuterar även satirens funktion som skapande av en differentiering, men tar avstamp i Brechts *Verfremdung*-begrepp.

7 Referenser

Tryckta källor:

Bogel, Fredric V. (2001): *The Difference Satire Makes: Rhetoric and Reading from Jonson to Byron*. Ithaca: Cornell University press

Booth, Wayne C. (1974): *A Rhetoric of Irony*. Chicago: University of Chicago press

Danielsson, Tage (1984): *Tage Danielssons Paket*. Stockholm: Wahlström & Widstrand

Foss, Sonja K. (2009): *Rhetorical Criticism - Exploration and Practice*. 4:e uppl. Long Grove: Waveland press

Griffin, Dustin (1994): *Satire: a Critical Reintroduction*. Lexington: The University press of Kentucky

Hellspång, Lennart (2004): *Konsten att tala: Handbok i praktisk retorik*. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur

Jørgensen, Charlotte & Onsberg, Merete (2008): *Praktisk argumentation - Grundbok i retorisk argumentation*. Åstorp: Retorikförlaget

Kjeldsen, Jens Elmelund (2008): *Retorik idag. Introduktion till modern retorikteori*. Lund: Studentlitteratur

Palahniuk, Chuck (2006): *Fight Club*. London: Vintage

Perelman, Chaïm (2004): *Retorikens imperium*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion

Elektroniska källor:

Aristoteles (2004) *Rhetoric*. hämtad 2011-05-13
<http://www2.iastate.edu/~honeyl/Rhetoric/>

Bruns, Gerald L. (1979) *Allegory and Satire - A Rhetorical Meditation*. I *New Litterary History* vol. 11 s.121-132.
<http://www.jstor.org/pss/468874>

Fallacy files, *Guilt by Association*, hämtad 2011-06-02, <http://www.fallacyfiles.org/guiltbya.html>.

Larsson, Johanna (2011): *Sagan om Tage Danielssons Sagor för barn över 18 år* Lunds Universitet.
<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1833904&fileId=1833905>

Miller, Carolyn R. (1984): *Genre as Social Action*. I *Quarterly journal of speech* vol. 70, s. 151-167
<http://www4.ncsu.edu/~crmiller/Publications/MillerQJS84.pdf>

Sigrell, Anders (2007): *Att övertyga mellan raderna*. Åstorp: Retorikförlaget. E-bok Hämtad 2011-03-22
<http://www.retorikforlaget.se/titlar/bocker/ebocker/ebok-att-overtyga-mellan-raderna>

Silva Rhetorica: <http://rhetoric.byu.edu>

Wikipedia (2011) *Gricean Maxims*, hämtad 2011-05-13,
http://en.wikipedia.org/wiki/Gricean_maxims

Övriga källor:

Danielsson, Tage & Åhlin, Per (1975): *Sagan om Karl-Bertil Jonssons julafton*, AB Svenska ord & Pennfilm AB. SVT2 2010-12-24.

Bilaga: Pentadset

Karl-Bertil.

Scene:

Det socialt segregerade samhället, Julen.

Act:

Solidaritet, omfördelning, sprida julglädje

Agent:

Karl-Bertil Jonsson, Naiv idealist med stark moral.

Agency:

Civil olydnad, Ta från de rika och ge åt de fattiga. Onödiga saker. Posten mot sig självt.

Purpose:

Den laglösa rättvisans princip.

X	Scene	Act	Agent	Agency	Purpose
Scene	x	J	N	J	J
Act	N	x	N	J	N
Agent	J	J	x	J	J
Agency	N	J	J	x	N
Purpose	J	J	N	J	x

Tykos Indignation.

Scene:

Julafton, sonen har stulit

Act:

Fördömande av handlingen

Agent:

Tyko Jonsson.

Agency:

Ologisk pathosargumentation, vrede.

Purpose:

Oreflekterat vanetänkande, ryggmärgsreaktion

X	Scene	Act	Agent	Agency	Purpose
Scene	x	N	N	N	J
Act	J	x	N	N	N
Agent	N	J	x	J	J
Agency	N	J	J	x	J
Purpose	N	J	J	J	x

Tykos omvändelse.

Scene:

KB's triumffärd. Det Orättvisa samhället.

Act:

Uppvaknande, Ändrad inställning.

Agent:

Tyko Jonsson.

Agency:

Jämlikars reaktion på KB's handling.

Purpose:

Rädda sitt anseende, hantera ett problem.

X	Scene	Act	Agent	Agency	Purpose
Scene	x	N	N	N	N
Act	N	x	J	N	N
Agent	N	J	x	N	J
Agency	J	J	J	x	N
Purpose	N	N	J	N	x